

Nəsimi bəlkə də yeganə şairdir ki, onun təkcə həyatı, yaradıcılığı deyil, ölümü, mübarizlik istedadı da ədəbiyyatın mövzusu olmuşdur. Onu tarixdən silmək üçün fitva verən cahangirlər əslində dahi söz ustasını daha da əbədiləşdirmiş, sirr və sehri daha da artırmışdılar.

Nəsiminin Şərq poeziyasında, fəlsəfi düşüncə tarixində, ədəbi-bədii yaddaşda, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında bir obrazı var. Öz ideali, inamı, dərk etdiyi həqiqət uğrunda vüqarla şəhid olan filosof-şair obrazı. Onun adının qarşısında işlənən “eşq şəhidi”, “eşq mücahidi”, “həqiqət carçısı”, “dərisi soyulan şair”, “İnsan himninin müəllifi” kimi bədii təyinlər şairin bir qədər əfsanəvi, bir qədər real olan obrazını təqdim edən cəhətlərdir. Nəsiminin adına hələ öz çağdaşı, tələbəsi olmuş türk şairi Rəfiidən başlamış müasir dövrümüzdə qədər bir çox İraq, türk-mən, özbək şairlərinin əsərlərində rast gəlinir. Azərbaycan ədəbiyyatında isə elə bir söz ustası tapmaq çətindir ki, onun yaradıcılığında Nəsiminin adına rast gəlinməsin.

Dünya mənim sədəfidir, mən dünyanın gövhəriyəm

Rəfi “Bəşarətnamə” əsərində Nəsimidən, onun türk şairləri arasındakı nüfuzundan, onların yaradıcılığına təsirdən söz açırdı. Osmanlı şairlərindən İntabi Rəşid də Sultan Əbdülməcrid xana söylədiyi mədhyyəsinə şairin faciəsini təsvir edirdi. Daha sonralar Şah İsmayıl Xətai, Sarı Aşıq, Qul Nəsimi, Məhəmməd Sübhü öz əsərlərində şairin adını ehtiramla xatırlayırlar. Məşhur türkmen şairi Məxtumqulu və müasiri Xivəli Durdu Şeyx öz deyişmələrində Nəsimini dəfələrlə yad edirdilər.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında da Nəsiminin istər adı çəkilən, istərsə də bədii obrazı yaradılan ədəbi nümunələr çoxdur. Rəsul Rzanın “Son gecə”, Qabilin “Nəsimi”, Nəbi Xəzrinin “Mənim babam baxan dağlar”, Söhrab Tahirin “Karvan gedir” poemaları, Səməd Vurğunun “Azad ilham”, İslam Səfərlinin “Nəsimi”, Fikrət Sadığın “Böyük Nəsimiyə”, Əli Kərimin “Şəhidlik zirvəsi”, Əli Tudənin “Nəsimi”, İsa İsmayılzadənin “Heykəl Nəsiminin monoloqları”, Məmməd İsmayılın “Nəsimi”, Musa Yaqubun “Şirvan alverçisi və Nəsimi”, Cabir Novruzun “Nəsimi” şeirləri, Bəxtiyar Vahabzadənin “Fəryad” mənzum pyesi sözlü və fikri cahillər tərəfindən anlaşılmayan mütəfəkkir şair Nəsimiyə həsr olunmuşdur.

Bu ədəbi nümunələri incələyərkən şahidi oluruq ki, Nəsimi mövzusunda müraciət, onun bədii obrazının yaradılması iki səbəbdən doğur. Birinci səbəb Nəsimiyə - həqiqətin və sözün uğrunda mərdanəliklə mücadilə aparan şairə hörmət və ehtiramdan, məhəbbətdən qaynaqlanırsa, ikinci səbəb dahi şairin obrazından istifadə etməklə öz epoxalarının siyasi-ideoloji təqib və təzyiqlərinin yaradıcı insanların, düşüncə və fikir adamlarının duyğularına olan təsirlərini ifadə etmək istəyindən doğurdu. Məsələn, Səməd Vurğun “Azad ilham” şeirində, Bəxtiyar Vahabzadə “Fəryad” pyesində sələflərinin çıxılmaz durumunu əks etdirməklə həm də öz çağlarının azad sözü vurduğu buxovu, qoyduğu yasaqları göstərmək istəmişlər.

İnsan və zaman

Nəsimi haqqında əsər yazmaq Bəxtiyar Vahabzadəyə həm də insan və zaman, şəxsiyyət və dövr, hökmdar və şair, insan və onun idraki haqqındakı fəlsəfi düşüncələrini ifadə etmək üçün lazım olmuşdur. Əsərdə müəllifin, həmçinin müxtəlif təriqətlər, fəlsəfi cərəyanlar, təlimlər haqqında geniş bilgilərə malik olduğu görünür. Bu, müəllifin qəhrəmanlarının nitqində, ifadə etdikləri fəlsəfi mühakimələrdə, həm də hadisələrin cərəyanında özünü göstərir.

Nəsimidən istər nəzəri-estetik irsində, istərsə də bədii əsərlərində qürurla, itfixarla danışan, onun həyat tərzini, yaşamını, hətta edamı zamanı sərgilədiyi cəsarəti gənc nəsilərə nümunə göstərən Səməd Vurğun “Azad ilham” şeirində yazır:

*Nəsimi zahidlə durdu üz-üzə,
Söylədi: haqq adlı bir divan quraq.
Atdı pəncəsini gecə-gündüzdə
Boğdu həqiqəti sadə fırıldaq...
Zahidin barmağın kəssəniz əgər,*

*Tanrı dediyinə arxa döndərər...
Bu miskin aşıqə baxın da bir az,
Diri soyulsa da dözər, aqlamaz.*

Şair elə bu əsərində özünün zamanı ilə Nəsiminin yaşadığı dövrü müqayisə edir. İlk görüntü belə mənzərəyə yaradır ki, şair mənsub olduğu dövrün sözün, düşüncənin azadlığı üçün yaratdığı şəraitdən çox razıdır.

Vurğunşünas alim Aslan Salmansoy isə bu əsər haqqında yazır: “Sovet dövründə şeiri təhlil edən bütün tədqiqatçılar bu məqamı qabartmış, ondan “yeni həyatın, yeni ictimai quruluşun gözəlliklərini vəsf edən əsər” kimi söz açmış, demək olar ki, hər tərənnüm parçasının, misrasının ardınca gələn təəssüf, narahatlıq, nigarançılıq, qorxu bildirən parçalara, misralara məlum səbəbə görə “diqqət” yetirmemişlər”.

Amma “Kaman qaşlarını çatma, günəşim”, “Sən ey kinli baxış, tənəni burax” kimi misraların iç qatına diqqət yetirək, Səməd Vurğunun da öz sələfi kimi təhlükələrdən uzaq olmadığını şahidi olarıq.

Nəbi Xəzri “Mənim babam baxan dağlar” poemasında Nəsiminin məzarını ziyarət edərkən keçirdiyi kövrək hissələrdən bəhs edir:

*Gözümdə şimşəyi çaxdı zülmətin,
Bu günə nə qədər
Yol gəldim, babam.
Vida ayağında sən titrəmədin,
Mənsə görüş vaxtı kövrəldim, babam.*

Edamını gözləyən şair: “Son gecə”

Nəsimi haqqında yazılan əsərlər içərisində Rəsul Rzanın “Son gecə” poeması bir çox dəyərlərinə görə seçilən poetik nümunələrdəndir. O, “Son gecə” əsərində edamını gözləyən filosof şairin zindandakı son gecəsini təsvir edir. R.Rza son gecənin qəmli dastanına başlamamışdan əvvəl Nəsiminin uyuduğu məqbərənin təsvirini verir. Şair üçün bu, kiçik məqbərə yaxınlığında ucalan, harın fatehləri, neçə-neçə cahangirləri, qanlı döyüşləri, vahiməli gecələri yola salmış məşhur qaladan daha şöhrətlidir. Bura tarixin səcdə etdiyi məqbərədir, bu məqbərədə bir qerib şair uyuyur. Rəsul Rza bu qerib şairin zindandakı son günlərini təsvir edir. Ölümünü gözləyən şairin gözlərində “ömrü varaqları”, xəyalında keçdiyi gülsüz-çiçəksiz səhrələr, Şamaxı, Naxçıvan, Təbriz, Bakı, “çətin sınaq günləri”, “ölümdən betər ömür”, “sərt üzülü həyat”, “Ya haqq” deyən müridlər canlanır və son gecə... Nəsimi həyatının bu məqamında da həmin Nəsimidir. Əqidəsinə, inamına, idealına, dərk etdiyi həqiqətə sadıq, həyatını rahatlıqla ölümə dəyişməyə hazır olan mücahid. R.Rza Nəsiminin daxili yaşantılarını, düşüncələrini, duyğularını təqdim etməklə həm də onun əzəmətinə göstərdirdi. Şair ondan “tövbə et, günahından keçsinlər” deyər xahiş edən zindan gözətçisinə deyir:

*“Qoca!
Böyük həqiqətə,
doğru sözüme tövbə deyimmə?
hər yanda
zülmü, səfələti*

*gören gözümə tövbə deyimmə?
Ulvi gözəlliyə - Kəbəmə,
ləkəsiz məhəbbətə,
insan adına bağlı həqiqətə
tövbə deyimmə?
Mən deyirəm Allahın
canlı təcəssümü
sənsən, mənəm
Allahın damlası
İnsan özüdür.
İnsan düşüncəsi,
doğru sözüdür.
Bax, budur Allah...*

Qabilin “Nəsimi” poemasında da şairə tövbə etmək təklif olunur. Yəne cavab eynidir:

*Mən zəka sahibi, kəlam sahibi,
Urəyi sövdalı ilham sahibi,
Peyğəmbər övladı, islam sahibi
Bəs sizdən, bəs məndən soruşmaz ələm,
Tövbə edirəmsə, niyə edirəm?*

Nəsimi insanın böyüklüyünə qətiyyətlə inanırdı. O insanın ki, özündə zülməti və nuru, əqli və cahilliyi, həm iblis, həm mələk xislətini birləşdirir. Nəsiminin edamına əmr verən, ölüm hökmünü imzalayan da insan idi, onun əvəzinə ağacına çıxmaq istəyən də insan idi. Amma Nəsimi o insanın qələbəsinə inanırdı ki, o, ləkəsiz məhəbbəti, ülvü təmənnası ilə Allaha qovuşmuş olsun, özünü Yer üzündə onun bir zərrəsi hesab edə bilsin.

Ölümdən betər ömür

Nəsimi haqqında yazılan bədii nümunələrin ən irihəcmililərindən biri də Qabilin “Nəsimi” poemasıdır. Poemanı həm həcminə, həm müraciət olunan mövzunun əhatəliyinə görə epik roman, mənzum roman, dastan, mənzum dastan, hətta Nəsimi haqqında bədii salnamə də adlandırırırlar. On il ərzində ərəsəyə gələn on iki min misralıq poemanı müəllif xeyli tarixi mənbələrə, ədəbi qaynaqlara, ədəbi-bədii faktlara, Nəsiminin irsinə əsaslanmaqla, Türkiyə, İran, Misir, Suriya və Hələbə səyahətlər etməklə, böyük zəhmət hesabına ərəsəyə gətirmişdir.

Poemanın sonunda Nəsiminin Şirvanşah İbrahimə, Şahi-Xəndan türbəsinə, Fəzlullah Nəsimiyə, Cəlaləddin Rumiyyə, Qaraqoyunlu Qara Yusifə “məktublarından” parçalar verilir. Poetik məktublardan biri Xaqani Şirvaniyə ünvanlanıb. Şair öz sələfinə böyük acıyla yazır:

*Sən yanıb qurtardın axıra kimi....
Zorla söndürülür... nakam Nəsimi.*

Qeyd edək ki, Qabilin “Nəsimi” poeması 1976-cı ildə Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Xəlil Rza “Nəsimi” şeirində mübariz şairin qələmini Azərbaycan bayrağının “ağac qulpu” adlandırır. Azərbaycan Nəsiminin təmsalında hüduclarını aşdığını, sərhədlərə sığmadığını vurğulayır, dünyanın sultanlara, cahangirlərə yox, Nəsimiyə qaldığını bəyan edir.

Musa Yaqub “Şirvan alverçisi və Nəsimi” əsərində kövrək və duyğulu bir ovqat yaratmışdır. Nəsimi Hələb bazarında gəzərkən “Şirvan ipəyi, Şirvan ipəyi” deyər səslənən bir qoca görür. Həsərət yükündən

əyilmiş qəddini düzəltməyə çalışan şair satıcıya yaxınlaşır, Şirvanı soruşur, Girdimani, Pirqulunu xəbər alır, qar üçün darıxdığını, Şirvan dağlarında qar qalıb-qalmadığını soruşur. Qoca tacir isə alış-verişini düşünür, ipəyini satmağa çalışır. Vətən həsrətindən köksü köz-köz olan Nəsimi ondan bir arşın Şirvan ipəyi alıb bağına basır, qoxulayır. Bu bir arşın ipək şair üçün Vətənin bir parçasına çevrilir. O sanki Vətənin çiçək dolu çəmənlərini, bənövşəsini, lələsini, ağaclarını qucaqlayır. Qoca “hələ belə ipək sevmən görməmişdim” deyir. Şair isə ipəklə danışır, onu vətəndən gəlmiş “bir əsim külək”, “bir əlçim bulud”, “bir yamac yaşıllıq”, “el səsi”, “bir gözəl nəfəsi” hesab edir. Musa Yaqub ömrünü qürbətdə keçirən şairin yaşıllarını, vətənlə bağlı duyğularını dolğun bədii löhvələrlə ifadə etmişdir.

Şeyyərə Məmmədli “Söz” şeirində Nəsiminin təmsalında sözün cəzalandığını, sözün şaqqalandığını, sözün “soyulduğunu” deyir. Şairə Nəsimi sözünün soyulduqca altından başqa sözün göründüyünü, sözün dərinliyini, alt qatlaracan keçdiyini və axıb-axıb durulduğunu, əsrlərin qaranlığını aydınlatdığını vurğulayır.

Cabir Novruzun “Nəsimi” şeirinin də mövzusu şairin cəsarəti, vüqarı, mərdanəliyi, ölümün gözüne dik baxması haqqındadır.

Əli Kərim “Şəhidliyin zirvəsi” əsərində yaradıcılığı, idraki ilə fəth etdiyi zirvəni, mərdliyi, dönməzliyi ilə əbədiləşdirən, sahib olduğu zirvədən bir misra da enməyən, haqqın işığına tapınan Nəsiminin ecazından bəhs edir.

“Məhşər”

Nəsimi haqqında yazılan əsərlərin içərisində İsa Hüseynovun (Muğanna) “Məhşər” romanını xüsusə qeyd etməliyik. Ədəbiyyatşünas alim Akif Hüseynovun “Məhşər haqqında qeydlər” məqaləsində dediyi kimi, yazıçı tarixi həqiqəti təkcə qələmə almamışdır, həm də mənalandırmışdır. Belə ki, bizə tarixi qaynaqlardan və mənbələrdən məlum olan faktlar əsərdə olduğu kimi deyil, yazıçı fantaziyasının tül örpəyində təqdim olunur.

Romanda iki qütb üz-üzədir, bir tərəfdə dünyanı silahla, qılınc-qalxanla, vahimə və hökmə fəth etmək istəyən Teymurləng, digər tərəfdə bütün bəşəriyyəti özünün inandığı idealın, sevgiyə, bərişə söykənən ali mənəvi ruhun ətrafında birləşdirmək istəyən Fəzlullah Nəimi və onun layiqli müridi İmadəddin Nəsimi. Və maraqlıdır ki, yazıçı bu iki qütbün qarşıdurmasından, mübarizəsindən əziyyət çəkən, narahat olan, itirənlər təmsalında bütün ömrünü fikir və düşüncələr içərisində keçirən, ziddiyyətli qərarlar verməyə məcbur olan Şirvan hökmdarı İbrahim şahı və şirvanlıları vermişdir.

Biz Nəsimi haqqında yazılmış digər əsərlərdə adətən Nəsimini ölüm ayağında, edam zamanı öz yenilməz vüqarı ilə qəhrəman kimi görürük. “Məhşər” əsərində isə yazıçı şairin ölümünü vermir. Oxucu onun vüqar və əzəmətinə əsər boyu apardığı mübarizələrdə, öz mühakimələrini elan edəndə görür.

Tanınmış yazıçı Hüseynbala Mirələmovun “Son səfər” povesti İmadəddin Nəsimiyə həsr olunmuş əsərlərdən biridir. Tarixi mövzuda yazdığı bədii əsərlərlə qazandığı təcrübə və dövrün dərinlən öyrənilməsi Hüseynbala Mirələmova Nəsimi haqqında yeni bir əsər meydana qoymasına şərait yaratmışdır.

Biz Nəsimi haqqında yazılmış bədii əsərləri nəzərdən keçirdikcə şairin həm əfsanəviləşmiş, həm də gerçəkliyi ifadə edən bədii obrazını gördük. Bəzi əsərlərdə tarixi mənbələrlə uzlaşmayan məqamlara, sovet ədəbiyyatşünaslığının ictimaiyyətə təqdim etdiyi Nəsimiyə də rast gəlinir. Bu, XX əsrin işıqları altında görünən Nəsimi idi. Ancaq onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, XX əsrin bədii ədəbiyyatındakı Nəsimi elmi ədəbiyyatdakı Nəsimidən bir boy uca göründü. Bəlkə də bədii ədəbiyyatdakı Nəsimi elmi ədəbiyyatdakı Nəsimidən daha real, daha az təhrif olunmuşdur. İndi də - XXI əsrdə də Nəsimi haqqında əsərlər yazılır və ümid edirik ki, şairin bu gün yaradılan bədii obrazına bütün rakurslardan baxanda Nəsimi özünü kimi görünəcək.

**Aygün BAĞIRLI,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun
direktor müavini, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent**